

DİL TARİXİ VƏ DİALEKTOLOGIYA

QƏZƏNFƏR KAZIMOV*

ERKƏN ORTA ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCAN XALQININ
VƏ ÜMUMXALQ AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏŞƏKKÜLÜ

XÜLASƏ

Bir sıra tarixçi və dilçilərin fikrincə, Azərbaycanda XI əsrə qədər ya türklər olmamış, ya da çox az olmuşlar. Ona görə də Azərbaycan türk xalqı və türk mənşəli ümumxalq Azərbaycan dili XI əsrdən – Səlcuqlar Azərbaycana gəldikdən sonra təşəkkül tapmışdır.

Prof. Q.Kazımov aydın faktlar əsasında göstərir ki, Azərbaycan əraziləri çox qədim dövrlərdən türk yurdu olmuşdur. Onun hələ e.ə.III minillikdən və daha qədim dövrlərdən məlum olan, bir qismi sonralar qeydə alınmış kuti, lullu, turikki, qarqar, alban, su, hun, uti, çol, bolqar, dondar, peçeneq, kəngər, şirak, savar və s. tayfaları türk mənşəli olmuş, əksəriyyət etibarilə Azərbaycanın hər iki ərazilərində yaşamışlar. Azərbaycan xalqı və ümumxalq Azərbaycan dili gəlmə tayfaların deyil, onların – aborigen türk tayfalarının dili əsasında formalaşmışdır. Eradan əvvəl VIII-VII əsrlərdə geri qayıdan kimmer, skif, sak tayfaları, I-IV əsrlərdə və sonralar Azərbaycan ərazilərinə gələn hunlar, qıpçaqlar, xəzərlər və başqaları aborigen türk tayfalarına yalnız qol-qanad vermişlər. İsgəndərin yaratdığı sülalənin zamanında, Parfiya və sasanilərin dövründə, Xilafət zamanında Azərbaycanın şimalı ilə cənubu əksərən birlikdə olmuş və iqtisadi həyat birliyi, ərazi birliyi, mədəni və mənəvi birlik əsasında III-V əsrlərdə Azərbaycan xalqı və ümumxalq Azərbaycan dili yaranmışdır.

Açar sözlər: *ümumxalq dili, milli dil, türk tayfaları, aborigen tayfalar, dilin inkişafı, təməngüzləşmə*

Bir sıra alimlərin fikrinə görə, türkün beşiyi Altay olmuş, eramızın əvvəllərindən başlayaraq, onlar Şərqi, Qərbi, Şimali və Cənubi oradan yayılmışlar. Bu cür alimlərin tipik nümayəndəsi kimi, Murad Aci yazır: “...Gün gəldi ki, Altayda sıxlıq yaranmışdı: hədsiz əhali yaşayırdı orada, torpaq hamını yedirdə bilmirdi. Uzaqlara nəzər salmağı tələb edən çətin anlar başladı.

Altaydan yol dünyanın dörd tərəfinə aparırdı. Hansı ilə getmək? Hansını seçmək?

Altay I əsrdə əcdadlar üçün bütöv bir dünya idi. Bu həm Vətən idi, həm Cənubi Sibir dağları idi, həm də Baykal (Bay-kul)... Altayı həm də “Tenqri-tau” (türkcə “Tanrı dağı”), yaxud “Edem” (“Uluların torpağı”) adlandırırdılar. Türklər buradan dünyaya ilk addımlarını atdılar, buradan bizim coğrafiyanın axın nöqtəsi başlandı” [Аджи: 1998, s.19].

Bu fikir bütövlükdə son dərəcə bəsit, ibtidai və savadsız olub, bəşərin inkişaf yolunu nəzərə almır.

Murad Acinin dediklərindən belə çıxır ki, türklər Altayda doğulmuş, eramızın

* AMEA Nəsimi ad. Dilçilik İnstitutu, filologiya elmləri doktoru, professor

I əsrinə qədər bir tayfa kimi Altayda yuva salmış, onların ilkin beşiyi olan Altayda tədricən artıb-çoxalmış və öz beşiklərinin dar olduğunu, beşiklərinə sığmadıqlarını hiss edərək eramızın I əsrindən buradan Yer üzünə yayılmışlar.

Bu cür sadələvh fikir və mülahizələr tarixdən xəbərsizlik olub, türkün tarixinə hörmət yox, onu saxtalaşdırmaq, təhrif etməkdir.

“Adətən, türk dillərinin Ural-Altay dil ailəsinə, yəni uqor-fin və monqol-mancur kök dillərinə yaxın olduğunu söyləyirdilər.

Sonra türk dillərini Altay dil ailəsinə aid edib türkləri Altaydan çıxma hesab etdilər. Lakin tədqiqatçılar türk-Altay dil qohumluğunu sübuta yetirməmiş, oxşar leksikanın ünsiyyət vasitəsilə mənimsənildiyini söyləmişlər” [Azərbaycan tarixi: 1994, s.232].

Türk və Altay dillərində oxşar leksikanın kontakt yolu ilə mənimsənilməsi fikri elmi baxımdan yanlış olsa da, mövcud mülahizənin – “Altaydan çıxma” konsepsiyasının düzgün olmadığını göstərdi.

Bu sonrakı mənbədə yenə oxuyuruq: “Prototürklərin bir qismi e.ə. IV minilliyin sonu - III minilliyin əvvəlində şumerlərlə yaxın ünsiyyətə girmiş və şumer dilinə təsir göstərmişdir. İlk şumerlər Azərbaycan əhalisi (*Aratta* “dağ” sözünü işlədən etnoslar) ilə siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələr yaratmışlar. E.ə. III-II minilliklər ən qədim türk tayfalarının geniş ərazidə yayılması dövrü hesab oluna bilər. E.ə. III-I minilliklərdə Azərbaycanda artıq türk etnosları yaşayırdı. Bu dövrdə Azərbaycan ərazisində türk etnoslarının dilinə məxsus toponimlər (yer adları) və şəxs adları meydana gəlmişdi. ***Bu onu göstərir ki, qədim Azərbaycanda prototürk etnosları yaşamış və ümumtürk leksikası əsasında antroponim və toponimlər meydana gəlmişdir***” (kursiv bizimdir – Q.K.) [Azərbaycan tarixi, 1994, s.232]. Türk etnoslarının Azərbaycan ərazisində – şumerlərin qonşuluğunda yaşaması zəngin toponim və antroponimlər əsasında bir fakt kimi təsdiq olunur. Lakin onların dili ilə şumerlərin dili arasındakı yaxınlığın kontakla əlaqələndirilməsi fikri dilçilik tədqiqatının indiki mərhələsində artıq öz əhəmiyyətini itirmişdir: fonetik, leksik və qrammatik faktorlar göstərir ki, bunlar (şumer və türk əlaqələri) kontakt nəticəsi deyil, qohumluq əlaqələridir. Türk etnoslarının hindavropalılarla kontakt-ünsiyyətdə olmaları əsasında türk leksikasının həmin dillərdə iz buraxmasına gəldikdə, bu məsələ daha əsaslı şəkildə başqa cür izah olunur. Təbii ki, bu dillər arasında kontakt nəticəsində meydana çıxan sözlər də vardı, lakin bunlar əksəriyyət etibarilə kök dildən, ulu dildən gələn və dünya dillərinin mənşə birliyindən doğan vasitələr olmuşdur.

Türklərin Azərbaycan ərazisində – Şumerlərin qonşuluğunda yaşaması, e.ə. III-II minilliklərdə Azərbaycan ərazisində toponim, etnonim və antroponimlərdə geniş iz qoyması “Altaydan çıxma” nəzəriyyəsini əsaslı şəkildə təkzib edir, bu nəzəriyyənin əsassız olduğunu göstərir. Türklərin beşiyi Ön Asiya olmuş, onlar Yer üzünə buradan yayılmışlar. Onların bir qolu hələ VIII-VI minilliklərdə Şərqi getmiş, bizim 1-ci minillikdə orada artıb çoxalaraq abidələr qoymuş, türk tarixindən xəbərsiz bir sıra alimlər isə yalnız onları görə bilmişlər. Sonralar onların geri – Ön Asiyaya, Azərbaycana

axınları da olmuşdur. Şərqdən Qərbə qeydə alınmış bizim bildiyimiz ilk böyük türk axını kimmer-skit-sak tayfalarının axınıdır (e.ə.VIII-VII əsrlər).

Türkləri Azərbaycan ərazisində şumerlərin yaşadığı sayanlar çoxdur. Bizim fikrimiz isə başqadır: *insandan türk qolu On Asiyada ayrılmışdır*. Bunlar “Altaydan çıxma” nəzəriyyəsinin heç bir əsası olmadığını göstərir.

Arattanın, Manna və Madanın türk mənşəli aborigen əhalisi haqqında söhbət daha əsaslı və daha maraqlıdır. Altayda hələ Şərqi, Qərbə miqrasiya başlamamış, şumerlərin qonşuluğunda bu türklər haradandır? İtaliyanın şimalında minillik çarlıq yaratmış etrusklar – tursakalar o yerlərə haradan getmişlər? Üzdən baxanda bunlar çox müəmmalıdır. Lakin tarixi öyrənib, tarixin hifz etdiyi materialları düzgün və qərəzsiz nəzərdən keçirdikdə həqiqəti anlamaq heç bir çətinlik törətmir.

Strabon bir sıra qədim türk tayfaları, o cümlədən qarqarlar haqqında yazır: “...amazonkalar Qafqaz dağlarının Keravi adlanan şimal ətəklərində qarqarlarla qonşuluqda yaşayırlar” [Dəmirçizadə: 1947, s.19]. Strabonun bu məlumatı göstərir ki, qarqarlar Aranın qədim tayfalarındandır. Strabon kimi, Böyük Plini də qədim Azərbaycan ərazisində yaşayan türklər haqqında məlumat vermişdir. Herodotda *yirk* və *türreket* (Strabonda *ürk*) adlanan etnoslar Plinidə və Pomponi Melada (e.ə. I əsr) *türklər (Turcae)* kimi (*c = k*) yad edilir [Kemal: 1987, s.86,121]. Bu məlumat Dionisi Periegetin aşağıdakı sözləri ilə də aydın şəkildə səsləşir: “Kaspi dənizi mənsəbinə yaxın skiflər, sonra hunlar, onlardan sonra kaspilər, daha sonra isə döyüşkən albanlar və kadusilər... yerləşmişdir” [Известия древних писателей: 1893, s.185-186]. Burada qeyd edilən tayfaların hamısı türkdilli olmuşdur. Bunlar hamısı Altayda qeyd edilən “sıxlıq”dan çox-çox əvvələ aiddir.

Yer üzündəki ilk kök dilin müxtəlif ləhcələrə, dialektlərə parçalanmasını, indiki dil ailələri üçün protodillərin yaranmasını alimlər 14 min il əvvələ (e.ə.XII minilliyə) aid edirlər. Heç şübhəsiz, insanın harada meydana çıxdığını, ulu dilin harada təşəkkül tapdığını və harada dialekt parçalanmalarının baş verdiyini – protodillərin yarandığını nəzərə almadan bir sıra problemləri, o cümlədən türklərin ilkin beşiyi və ilkin miqrasiyalarının istiqaməti problemlərini düzgün həll etmək qeyri-mümkündür. Tədqiqatçılar ona görə yanlış mülahizələr söyləmişlər ki, daim əvvəldən yox, ortadan başlamışlar. Buna görə də Altayda türklər artıb-çoxalıb böyük Mərkəzi Asiyayı bürüdü-yü dövrdən neçə min il əvvəl Ön Asiyanın artıq türk məskəni olduğunu nəzərə almamışlar.

Son məqamda müasir insan tipinin təşəkkül məkanı bütöv Yer kürəsi və ya Yer kürəsinin əksər əraziləri deyil, konkret bir ərazisidir: Avropanın cənubu, Asiyanın cənub-qərbi, Afrikanın şimalı (1-ci fəslə bax). Ümumiləşmiş şəkildə desək, Ön Asiya. Ulu dilin təşəkkülü və ilkin dialekt parçalanması da bu əraziyə məxsusdur. Bütün ilkin miqrasiyalar buradan başlamışdır. Miqrasiyaların mezolitdə (e.ə.XII-VIII minilliklər) daha geniş vüsət aldığı da məlumdur. Bunlar – elmi şəkildə sübut olunmuş müddəalar göstərir ki, türklərin Altayda artıb-çoxalıb Qərbə hərəkət etməsi çox sonrakı hadisələrdəndir və Altay türklərin ilkin beşiyi deyil, sonrakı əlverişli beşiklərin-

dən biridir. Bütün dil ailələrinin ilkin strukturu Ön Asiyada təşəkkül tapmışdır.

Bu müddəa bir sıra prinsiplial məsələlərə aydınlıq gətirir. Deməli, Azərbaycan ərazisi əksər tarixçi və dilçilərimizin cəsarət edib dediyi e.ə.III minillikdən deyil, daha qədim dövrlərdən türklərin beşiyidir. İlk və böyük sivilizasiyanın müəllifləri olan şumerlər VI minilliyin ortalarında Azərbaycan ərazisindən İkiçayarasına enmiş və daim Azərbaycanla əlaqə saxlamışlar. Deməli, hindavropalıların qısqançlığına baxmayaraq, etiraf edilməlidir ki, şumerlər ilkin türklərdəndir və şumer-türk əlaqələri kontakt yox, protodil birliyinə əsaslanan qohumluqdur. Akkadların sıxışdırılmasından sonra şumerlərin mühüm bir qisminin yenidən öz dağ ərazilərinə – Azərbaycan torpaqlarına qayıtması ilə şərtlənən varislikdir.

İnsanın ilkin beşiyini, ulu dilin təşəkkül məkanını və dialekt parçalanmasını nəzərə almayan bir çox alimlər də tarixdən aldıkları sövqi-təbii təəssürat əsasında düzgün fikir söyləmişlər. Məsələn, AMEA-nın müxbir üzvü M. İsmayıl yazır: "...türkdilli soyların ulu nəsilərinin ilk məskəni Ön Asiya olmuş, orada, onun Qərb torpaqlarında məskun olan şumerlərlə qonşu olmuşlar. ...Sonrakı yüzilliklərdə Ön Asiyada yaşamış bir çox soylar, xüsusən türkdillilər Şərqi, Orta Asiya torpaqlarına hərəkət etmiş, bir neçə yüzillikdən sonra isə onların əks miqrasiya prosesi başlamış, onlar yenidən Yaxın və Ön Asiyaya, həmçinin Azərbaycan torpaqlarına gəlmişlər" [Mahmud: 1997, s.72-73]. Bu fikrin doğruluğu üçün "yüzilliklər"i "minilliklər"lə əvəz etmək kifayətdir.

Beləliklə, çox qədim dövrlərdən Azərbaycanın yerli əhalisi türklərdən ibarət olmuşdur. Qərbdən (Ön Asiyadan) Şərqi ən qədim miqrasiyalar unudulmuş, yaxın minilliklərdə türklərin Şərqi Qərbi bir neçə axını qeydə alınmış və daha qədim dövrlərə nəzər salınmadığı üçün yanlış nəticələr çıxarılmışdır.

"Xalqların böyük köçü" nə səbəb olmuş Hunların Şərqi Qərbi axını tarixdə çox sonrakı hadisədir və elə güclü iz buraxmışdır ki, bir çox alimlər xalqların Yer üzünün müəyyən ərazilərində əbədi məskunlaşmasını hunların həmin axını ilə əlaqələndirmişlər.

Şübhəsiz, hunların Qərbi hərəkəti güclü türk dalğalarından biri olmuşdur. Lakin onun da tarixini eramızın əvvəlindən başlamaqla məhdudlaşdırmış olurlar. Qaynaqlarda hələ eradan dörd əsr əvvəl İskəndərin ağ hunları qarqarlarla birlikdə Albaniya ərazisinə köçürməsi barədə rəvayətlər qalmışdır. Y.B.Yusifovun fikrincə, türklərin Yer üzərində geniş yayılma dövrü çox qədimdir və e.ə. III-II minilliklərə aiddir: "E.ə.III-II minilliklər ən qədim türk tayfalarının geniş ərazidə yayılması dövrü hesab oluna bilər" [Azərbaycan tarixi: 1994, s.232]. Ola bilər ki, arxeoloji materiallar burada göstərilən dövrə aid miqrasiyaları təsdiq edir, lakin bu, mezolit miqrasiyalarını inkar edə bilməz. Yer üzündə müasir insan tipinin yayılması 14 min il əvvəldən başladıdığı üçün güclü qol olan türklərin hərəkətini 4-5 min il əvvələ aid etməklə məhdudlaşdırmaq olmaz. Lakin Y.B.Yusifovun həmin qeydləri də Azərbaycan ərazisində türklərin tarixini hunlardan üç min il əvvələ aparır və bir sıra nəticələrə gəlməyə səbəb olur:

1) türklərin ən qədim (ilkin) məskənləri Altay deyil, Ön Asiyadır; 2) ilk miqrasiyalar Şərqdən Qərbə deyil, Qərbdən Şərqə olmuşdur; 3) türklər Azərbaycanın ən qədim və əzəli sakinləri olmuşlar.

Beləliklə, Azərbaycan ərazisində yaşayan aborigen əhalinin dili ən qədim dövrlərdən iltisəqi türk dil quruluşu istiqamətində inkişaf prosesi keçirmişdir. E.ə.VIII-VII əsrlərdə kimmer-skit-sak tayfalarının gəlişi qohum əhalini daha da gücləndirmişdir. Böyük və güclü bir dalğa isə hunlarla bağlıdır. Lakin hun tayfalarının gəlişi konkret bir zamanla bağlı olmayıb, eradan əvvəl başlamış, V əsrin sonlarına qədər güclü olmuş, sonralar da davam etmişdir.

Bu cür düşüncələrlə Azərbaycan ərazisində qədim türk varlığını gəlmələri də nəzərə almaqla aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

Kuti, lullubi, turukki, su, kas, uti, mağ, alban, qarqar və b. türk etnoslarının cəmləşdiyi Aratta, Manna, Maday, Atropatena və Albaniyanın qədim yerli tayfaları;

E.ə.VIII-VII əsrlərdə geri qayıdan kimmer, skif, sak tayfaları;

E.ə. I minilliyin sonu, e.I minilliyində (daha çox I yarısı) Qafqazın şimalından və qismən İranın şərqindən keçib gələn ***hunlar, kanqarlar, peçeneqlər, qıpçaqlar, bolqarlar, savarlar, oranlar, çollar, qərbi türk xaqanlığı tayfaları, xəzərlər və başqaları***;

XI-XIII əsrlərdə Şərqdən gələn ***səlcuq oğuzları, şimaldan gələn qıpçaqlar***.

Bu qeydlərdən sonra bizi daha çox maraqlandıran Azərbaycan xalqının və dilinin təşəkkülü məsələsinə keçək.

Etnogenez və dilimizin mənşəyi məsələsi hazırkı dövrdə mürtəce konsepsiyanın üstün mövqeyi, həqiqi elmi konsepsiyanın küncə qısılmış vəziyyəti ilə son dərəcə mürəkkəbləşdirilmişdir. Xalqın etnik tarixi yanlış və zərərli bir konsepsiya əsasında izah edilir. Bu konsepsiya artıq özünün qeyri-elmiliyi, mürtəceliyi ilə əksər tədqiqatçıların diqqətini çəkməkdədir [Kazımov, Azərbaycan tarixi - 1: 2001].

N.Cəfərov konkret bir nümunə gətirərək bu konsepsiyayı ustalıqla ifşa etmişdir. O da akademik “Azərbaycan tarixi”nin 1-ci cildində (1998) Azərbaycan xalqının etnik tərkibi, dilinin mənşəyi və inkişaf yolu barədə əvvəlki fəsildə tənqidi şəkildə nəzərdən keçirdiyimiz bir fikrin mürtəce mahiyyətini düzgün duyaraq oradan belə bir sitat gətirmişdir: “Azərbaycan xalqının təşəkkülündə Manna, Atropatena və Qafqaz Albaniyasında məskunlaşmış müxtəlif, o cümlədən Qafqaz və İran dillərində danışan qədim dövr və orta əsrlərin tayfa və xalqları – mannalılar, kaspilər, Atropatena maddalıları, albanlar, azərilər və bir sıra digərləri əsas rol oynamışlar. Azərbaycan xalqının, dilinin formalaşması etnogenezin son mərhələsində – orta əsrlərdə davam etmişdir” [Azərbaycan tarixi: 1998, s.34]. O bu sözləri verərək yazmışdır: “Göründüyü kimi, bu “konsepsiya” Azərbaycan xalqının mənşəyi barədə hər cür volyuntarist nəzəriyyənin ortaya çıxması üçün münbit metodoloji şərait yaradır. Və bu “konsepsiya” yalnız səhv deyil, həm də mürtəcedir, xalqa öz keçmişini, etnik mənşəyini unutturmaq “ehtiyac”ından irəli gəlmişdir” [Cəfərov: 2002, s.16]. Biz hələ bundan çox-çox əvvəl akademik nəşrin tənqidinə həsr etdiyimiz silsilə məqalələrdə birinci cildə Azərbay-

can etnogenezinə yanlış və qeyri-elmi, zərərli mövqeyə kəskin münasibətimizi bildirmişik [Kazımov, Azərbaycan tarixi - 1: 2001]. N.Cəfərovun münasibətində bizə xoş gələn odur ki, reallıq getdikcə dərk olunmaqdadır. Çünki bu, son dərəcə ciddi məsələdir – “xalqa öz tarixini unutturmaq ehtiyacı” başqa şəkildə deyilmiş olsa, əslində, düşmənçilikdir.

Söhbət etnogenezdən gedir. “Tarixçi” adlananın əksinə olaraq, xalqın dilini, mədəniyyət və sosial tarixini heç bir mənafe güdmədən düzgün düşünən dilçi yazır: “III-V əsrlərdə Azərbaycan dili formalaşır, – bu proses türk tayfa dillərinin (birinci növbədə folklor dilinin) mərkəzləşməsi hesabına gedir; VII, XI əsrlərdə Azərbaycana gələn türk tayfaları artıq müxtəlif tayfalarla (yaxud tayfa birlikləri ilə) deyil, müəyyən olmuş xalq mövcudluğu (və onun dili) ilə qarşılaşır – gəlmə mədəniyyətin qohum yerli mədəniyyətlə ehtivası tədricən gedir” [Cəfərov: 2002, s.16-17].

Burada da fikir aydın söylənmişdir: III-V əsrlərdə Azərbaycan xalqı və ümumxalq Azərbaycan dili formalaşır. Və yenə çox aydın deyilmişdir: bu dövrdən, yəni V əsrdən sonra gələn türklər Azərbaycan ərazisində tayfalarla və ya tayfa dilləri ilə deyil, hazır xalqla və onun artıq təşəkkül tapmış dili ilə qarşılaşmışlar. Və buradan o da hasil olur ki, XI-XIII əsrlərdə gələn səlcuq oğuzları Azərbaycanda Azərbaycan dili formalaşdırmayıb. Onlar gələndə artıq bu xalq və onun dili vardı. Onlar yalnız bu həzıra havadar ola bilərdilər. Və bəlkə buna heç ehtiyac da yox idi. Beləliklə, bu fikir XI-XIII əsrlərdə gələn səlcuqlar tərəfindən Azərbaycan dilinin formalaşdırılması barədə kökündən yanlış olan zərərli konsepsiyanın put ağacını dartıb qoparmış olur.

Bu fikir təzə deyil. 60-cılar hərəkatının nümayəndələri hələ xeyli əvvəllər tarixi faktlardan bu cür nəticə çıxarmış və bu cür yazmışlar. Biz də daim bu fikirdə olmuşuq [Kazımov: 1996, s.155; Kazımov: 1997, s.298; Kazımov, Azərbaycan tarixi - 1: 2001 və s.]. Ə.Dəmirçizadə, Y.Yusifov, Q.Qeybullayev və bizim tərəfimizdən dəfələrlə söylənmiş bu fikir N.Cəfərovun simasında gənc elmi qüvvələrin də qənaətinə çevrilmişdir ki, bu, əlbəttə, çox sevindiricidir. Şübhəsiz, tədricən həqiqət öz yerini tapmaqdadır.

Lakin bu nöqtədə başqa çox mühüm bir məsələ də vardır. Məsələ burasındadır ki, bir qədər uzağa gedən dilçilərimiz Azərbaycanda türklərin görünməsini hunlarla (və ya hunlardan qabaq nəzəri cəlb etməyən türk tayfaları ilə) – I-V əsrlərdə hunların gəlişi ilə əlaqələndirir və III-V əsrlər arasında türk mənşəli ümumxalq dilinin təşəkkülünü qeyd edirlər. Təşəkkül dövrü doğrudur, lakin təbii ki, iki-üç əsrin müddətində gəlmə türklər aborigenləri türkləşdirib yeni dil yarada bilməzdilər. Əgər hun-qıpçaqların gəlişini I əsrdən deyil, lap e.ə.III-II əsrlərdən götürsək belə, bu, mümkün deyildi. Bu, bir də onunla ağla batmır ki, dilimizdə substrat əlamətləri də yoxdur. Bütün bunlar məntiqi şəkildə göstərir ki, türk mənşəli ümumxalq Azərbaycan dili gəlmə hun-qıpçaqların məhsulu deyil, çox qədimdən bu ərazidə sakin olan yerli türk tayfalarının hesabınadır və hun-qıpçaqlar onlara yalnız qüvvə vermişlər. Bunun izahı üçün mətləbdən kənara çıxmaq lazım gəlmir. Çünki biz əsər boyu bu prosesin izahı ilə məşğul olmuşuq. İndi təsəvvür üçün bir qədər də aborigen türklərə gələn yeni qüvvə-

ləri nəzərdən keçirməliyik. Bu prosesdə yenə əks konsepsiyanın bəsit düşüncələri ilə qarşılaşmalı olacağıq.

Amerika alimi P.Qolden 1980-ci ildə Vaşinqtonda çap etdirdiyi “Türk xalqları və Qafqaz” məqaləsində hun tayfalarının 363, 370, 395-ci illərdə Azərbaycana gəldiyini qeyd etmişdir. Ə.S.Sumbatzadə bunu Azərbaycana türklərin ümumən ilk gəlişi kimi qiymətləndirərək qeyd edir ki, bu, “...tarix elmində türkdilli qəbilələrin Azərbaycana ilk gəlişi barədə qəbul edilmiş fikrə bütövlükdə uyğundur” [Sumbatzadə: 1990, s.81]. Bu konsepsiyanın tərəfdarları Azərbaycanda aborijen türk təsəvvür etmir, türklərin Azərbaycanda ilk görünmə tarixini isə bu vaxtdan qəbul edirlər. Yuxarıdakı sözləri bəlkə də təsadüfi saymaq olardı, lakin müəllif bir qədər sonra fikrini bir az da qətiləşdirərək yazmışdır: “Belə hesab etmək tam təbiidir ki, Azərbaycana şimaldan daxil olmuş ilk türkdilli tayfalar olan hunlar eyni zamanda burada türk dilinin əsasını qoymuş ilk etnoslar idilər” [Sumbatzadə: 1990, s.82]. Bu cür fikirlərlə tanış olduqca tarixçinin öz xalqının tarixinə nə qədər bəsit yanaşdığına, faktları təhrif edərək düşməni dəyirmanını nə qədər sürətlə işlətdiyinə təəccüb etməmək olmur. Biz köklü qədim tayfaları, e.ə.VIII-VII əsrlərdə gələn kimmer, skif, sak tayfalarını nəzərə almadan hunların özlərinin də bu qeyd edilən tarixdən çox-çox əvvəl Azərbaycanda olduğunu əvvəlki bölmələrdə qeyd etmişik. Hunların Albaniya ərazisində olması haqqında ilk məlumatı Perieget (II əsr) və Ptolemey (II əsr) vermişdir. Bəzi tarixçilər onların daha əvvəllər gəlmiş olduqlarını söyləmişlər. İndi onları bir daha təkrar etmədən irəli getmək istərdik.

452-ci ildə Roma şəhəri Hun imperatoru Attiladan asılı vəziyyətə düşür. Hunların tərkibində oğuzların Azərbaycana kütləvi axını da bu dövrə aiddir. V əsr erməni qaynaqlarının məlumatına görə, bu vaxt kəngərlər Naxçıvan və Ermənistan zonasında böyük bir ərazini tutaraq “Kəngərlər vilayəti” (qavarn Kanqaras) yaratmışlar [Voroşil: 1993, s.20].

Suriya tarixçisi Zaxariya Mitilenskinin məlumatına görə, 490-515-ci illərdə Dərbənd yaxınlığında savarlar, avarlar, xəzərlər, bulqarlar və başqalarından ibarət 13 türk tayfası yerləşmişdi və bunların bir çoxu hunların ardınca Azərbaycana daxil olur, orada məskən salırdılar. Bizans tarixçiləri və gürcü salnamələri xəbər verir ki, 576-cı ildə Gəncə vilayətində böyük hun-sabir kütləsi yerləşdirilmiş və beləliklə, Arazla Kür arası hun ölkəsinə çevrilmişdi. Ərəblər bunları ‘tarxanlar’ adlandırırdılar. V əsrdə *türk* adı ilə böyük bir hun tayfası Muğanda yerləşmişdi.

VII əsrə qədər hun adı ilə Azərbaycana gələnlər *savar*, *onoqur*, *bulqar*, *abar* /*avar*, *xəzər*, *siruqur*, *baqrasik*, *kulas*, *abdel*, *eftalit* və b.-dan ibarət idi [Сумбатзаде: 1990, s.87]. İbn Asam əl-Kufinin məlumatına görə, Araz vadisində, Beyləqan və Varsana zonalarında türk dili geniş yayılmışdı [Буниатов: 1965, s.179-181]. Əvvəllər türkləşmə prosesinə mane olmağa çalışan ərəblər sonralar özləri türklərin arasında assimilyasiyaya uğrayır. Bütün bunları ümumiləşdirərək Z.Bünyadov yazmışdır: “Beləliklə, Azərbaycanın və Aranın türkləşməsi ərəblərin siyasi arenaya çıxmasından çox-çox əvvəl Sasani imperiyası tərkibində başlamışdı. Ərəblərin Azərbaycanda

müstəmləkəçiliyi əvvəllər bu prosesi ləngidirdi, lakin tezliklə ərəblərin türklər tərəfindən assimilyasiyaya uğradılması onu sürətləndirdi və hər hansı yüz ildən sonra o, geniş vüsət aldı” [Буниатов: 1965, s.182]. Z.Bünyadov yenə yazır: “Bir sıra tədqiqatçıların etdiyi kimi, türkləşmənin XI-XII əsrlərdə baş verdiyini qəbul etmək səhv olardı. Azərbaycan ərazisinə türkləri gəlmə, yad xalq hesab etmək də inandırıcı deyil, çünki bu halda böyük kompakt yerli türk tayfa təşkilatları inkar edilmiş olur” [Буниатов: 1965, s.179].

Z.Bünyadov VII-IX əsrlərlə məşğul olmuş və həqiqət naminə türk tayfalarının Azərbaycanda bu dövrdən çox-çox əvvəl geniş vüsət aldığını etiraf etmişdir. Aborijen qədim türk tayfalarının varlığını qəbul etsə də, şumerlərin yaşadığı olan daha qədim aborijen türkləri görə bilməmişdir.

Erkən orta əsrlərdə türk tayfaları ümumi “hun” adı ilə tanınmışlar. VI əsrin ortalarından “türk” adı ümumiləşdirici ad-etnonim kimi işlənməyə başlamışdır. Göytürk xaqanlığı “türk” sözünü ilk dəfə rəsmi dövlət adı olaraq qəbul etmiş, boy və başçıların adı ilə anılan bütün türklərə, bütün bir millətə ad vermə şərəfini qazanmışdır.

Göytürk dövləti tezliklə öz sərhədlərini genişləndirmişdir.

“Sasanilər “böyük ipək yolu”nun türklərin əlində olmasını istəmirdilər. İstəmi xaqan Bizansla Sasanilərə qarşı müqavilə bağlayır, türklər Şərqdən, Bizans Qərbdən Sasanilərin üzərinə hücumə keçir. İstəmi xaqan Xarəzmi və digər on bölgəni tutaraq Azərbaycan torpaqlarına girir” [Özdək: 1992, s.93]. 701-ci ildə II Göytürk imperatorluğunun orduları yenidən Dəmir qapıya qədər gəlmişdilər.

Bu dövrdə Azərbaycan türk dili son dərəcə genişlənərək qonşu xalqların dillərini də öz təsiri altına almışdır. Azərbaycan türk dili qonşu xalqların dillərinə yalnız alınmalar verməklə məhdudlaşmamış, həmin dillərin strukturuna da təsir göstərmişdir. Türk dili erməni dilini şəkildə dilə çevirmişdir. Bunu ilk dəfə XIX əsrin 70-ci illərində doktor Mordman anlamış və erməni dilinə həsr etdiyi məqalədə yazmışdır: “Məlumdur ki, ermənilər hind-Avropa mənşəli xalqdır, amma onların dili Turan (türk) dilinin güclü təsirinə məruz qalmışdır. Mən həmin ifadə ilə heç də çoxəsrlik kontakt nəticəsində osmanlı türkcəsindən alınmış sözləri nəzərdə tutmuram. Söhbət IV, V, VI və VII əsrlərdə erməni ədəbi dilinə keçmiş Turan elementlərindən gedir. Bu elə bir dövr idi ki, dünyada hələ nə səlcuqlar, nə osmanlılar... var idi” [Voroşil: 1993, s. 80].

Hunların Azərbaycana bu axınlarını qeyd etməmək də olardı. Çünki əvvəlki fəsilərdən tam aydındır ki, Azərbaycanın əsas yerli əhalisi türklərdən ibarət olmuşdur. Qohum tayfaların Azərbaycana axını ümumxalq Azərbaycan (türk) dilinin təşəkkülü işinə maneələri aradan qaldırmış, boşluqları doldurmuşdur. Artıq ilkin feodalizm dövründə ümumxalq dilinin təşəkkülü üçün hər cür zəmin var idi. Bunu böyük tarixi duyumla hələ vaxtilə Ə.Dəmirçizadə anlamışdı. Şumer-türk münasibətləri insanları təzəcə düşündürməyə başladığı, aborijen türklərin çox qədim tarixi nəzərə alınmadığı dövrdə ümumxalq Azərbaycan dilinin VI-VIII əsrlərdə təşəkkül tapdığını qeyd etməyin özü də böyük cəsarətin nəticəsi sayıla bilərdi. Ədəbi dilimizin tarixinin misil-

siz tədqiqatçısı prof.Ə.Dəmirçizadə məhz belə düşünmüş və beləcə də yazmışdır: “Məlum olduğu üzrə, VI-VIII əsrlərdə vahid Azərbaycan xalqı formalaşdığı kimi, bu xalqın hamısının ünsiyyət vasitəsi vahid ümumxalq Azərbaycan dili də artıq mövcud idi və geniş dairədə işlənirdi” [Dəmirçizadə: 1979, s.71].

Azərbaycan tarixçi, dilçi və etnoqraflarının əldə etdiyi yeni materiallar əsasında ümumxalq Azərbaycan dilinin VI-VIII əsrlərdə deyil, III-V əsrlərdə tam təşəkkül tapmış olduğu söylənmişdir. Artıq bu zaman, yəni “...V yüzilliyin sonları, VI yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycanın, demək olar ki, hər yerində dilləri bizim Azərbaycan dilinin kökündə dayanan soylar yaşayırdılar... Gətirdiyimiz külli miqdar materiallar və mülahizələr göstərir ki, ilk orta yüzilliklərdə islam dininin bu ərazidə yayılmasından qabaq, ola bilsin ki, daha çox qabaq Azərbaycan ərazisi əhalisinin böyük əksəriyyəti artıq türkdilli idi” [Azərbaycan tarixi: 1998, s.95-96].

Bu fikri yalnız ekstralinqvistik amillərin tədqiqi əsasında deyil, toponim, etnonim, antroponim, hidronim, oronim və sairin, elmi əsərlərə yol tapıb həmin əsərlərdə mühafizə olunmuş leksikanın araşdırılması əsasında digər alimlərin gəldiyi nəticələr də təsdiq edir. Bu dövr Azərbaycan ərazisində savırhrin, kəngərlərin, xəzərlərin, bulqarların, oğuzların, qıpçaqların və başqa hun tayfalarının kütləvi şəkildə məskunlaşdığı dövr idi. Bu dövr Azərbaycan xalqının və ümumxalq Azərbaycan dilinin formalaşmasının başa çatdığı dövr idi. Doktor Mordmanın dediyi kimi, bu elə bir dövr idi ki, hələ nə səlcuqlar var idi, nə də osmanlılar.

Azərbaycan xalqının və onun dilinin təşəkkülünün V əsrdə başa çatdığını şərtləndirən bir sıra amillər olmuşdur.

Ümumxalq Azərbaycan dilinin təşəkkülünü göstərən mühüm dəlillərdən biri V əsrdə vahid Alban yazısının olması və həmin yazının yenidən təkmilləşdirilməsidir.

Azərbaycan ərazisində yaşayan aparıcı tayfalar 5 min il əvvəl də öz zamanında mövcud olan yazı formasından (qayalar, daşlar, gil lövhələr, baş daşları, annallar üzərində mixi yazılar) istifadə etmişlər. Hansı ərazidə daha çox yazılıbsa, hansı dövlət daha əzəmətli abidələr qoyubsa, təsadüflər nəyi qoruyubsa, onlar da qalıb. Bu o demək deyildir ki, məsələn, şumer və akkadları məğlub etmiş, onların üzərində 125 il hökmranlıq etmiş kutilərin - qədim türkdilli babalarımızın abidələri, yazıları olmamışdır. Bu o demək deyildir ki, mənəvilərin, madayların, atropatənlərin yazı mədəniyyəti olmamışdır. Yüz illərlə hökm sürmüş, tarixdə böyük izlər buraxmış dövlətlər, şübhəsiz, xüsusi yazı mədəniyyətinə də malik olmuşlar. Biz Aratta dövründən eramızın X əsrinə qədərki 4000 illik yolun mədəni, elmi inkişafını ardıcıl izləyə bilməsək də, mənbələrin azlığı buna imkan verməsə də, daim torpaqlarımızın aborijen əhalisinin böyük mədəniyyət sahibi olduğunu tarixi izlərdən öyrənə bilmişik. Xalqın, ümumxalq dilinin təşəkkül tapdığı dövrdə (V əsr) onun yazısının təkmilləşdirilməsi barədə tarixin qoruyub saxladığı məlumat mərhələli inkişafın yüksək pillələrindən birinin təbii yadigarıdır [Kazımov: 1997, s.100-116].

Şimalı-cənublu Azərbaycanın bir xalq kimi təşəkkül tapması hər iki ərazidə aborijen qədim türk tayfalarının zamanın gedişində tədricən zəruri şəkildə bir xalq

kimi təmər küzləşməsi yolu ilə baş vermişdir. Qədim türk tayfaları Azərbaycan ərazisində məskunlaşmaqla eradan əvvəlki bir neçə minillik ərzində etnodil ümumiliyi çərçivəsində yerli keyfiyyətlərin, ərazi toponimlərinin təşəkkülü ənənəsini davam etdirmişlər. Ölkəmizin ərazisinə qohum türk tayfalarının mərhələli axını və onların dillərinin yerli etnosların dilləri ilə konsolidasiyası da böyük gücə malik olmuşdur. Bir sıra türk tayfalarının (kutilərin, utilərin, albanların, kaspilərin və s.) yayılma arealının geniş olması, ölkənin həm şimal, həm də cənub bölgələrində məskunlaşmaları türk tayfa dillərinin ümumiləşməsi işini asanlaşdırmışdır.

Qeyd etməliyik ki, eramızın əvvəllərində şərq və qərbi türk dilləri az-çox fərqlənsə də, indiki qədər əsaslı dil fərqləri yaranmamışdı. Fərqlər şivə fərqləri səviyyəsində idi, ona görə də ümumünsiyyət vahidinin təşəkkülü qarşısında heç bir maneə yarada bilmirdi. Yerli tayfalar bir-birinə qohum olduğu kimi, gəlmə hesab olunanlar da vaxtilə bu yerlərdən ayrılanlar idi. Şimalla Cənub arasında möhkəm sərhədlərin olmaması, eyni tayfa daşıyıcılarının müxtəlif ərazilərdə məskunlaşa bilmə imkanları da tayfa dillərinin xalq dili kimi ümumiləşməsi xeyrinə idi.

Tayfa dillərinin ümumxalq dili şəklində formalaşmasında ekstralinqvistik amillərin rolu böyük idi. Tarix elə gətirmişdi ki, Azərbaycanın şimal və cənub əraziləri eradan əvvəlki son yüzilliklərdə və eramızın əvvəllərində – ilkin orta əsrlərdə daim birlikdə olmuşdur.

E.ə. IV əsrin II yarısından Makedoniyalı İskəndərin yaratdığı imperiya daxilində şimalın və cənubun əlaqələri artmışdı. Tarixi faktlar göstərir ki, hələ İskəndərin işğalından əvvəl də şimalla cənub birlikdə olmuşdur. Atropatın rəhbərliyi ilə albanların İran qoşunları tərkibində İskəndərə qarşı müharibəsi də bunu təsdiq edir. İskəndərə qarşı vuruşan orduda midiyalılarla yanaşı, albanlar, sakasınlar, kadusilər də iştirak edirdilər. Atropatın sülaləsi, təbii ki, bu birliyi xeyli müddət davam etdirmişdir.

Sonrakı dövrdə Parfiya dövləti (e.ə.250-e.226) tərkibində Azərbaycan və Albaniyanın bir canişinlikdə birləşdirilməsi vahid Azərbaycan xalqının təşəkkülünü sürətləndirmişdir. Sasanilər imperiyası dövründə də (III-VII əsrlər) Şimal ilə Cənub vahid canişinlikdə birləşdirilmiş, sonralar ərəblər də bu strukturu saxlamış, pozmamışlar. Sasani imperiyasının süqutu dövründə – Xilafətin meydana çıxdığı ərəfədə vahid Azərbaycan xalqının və vahid Azərbaycan dilinin təşəkkülü artıq başa çatmışdı. Bunu e.ə.II-eramızın VI əsrlərində təşəkkül tapmış, VI-VIII əsrlərdə cilalanmış “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları və bu dastanların misilsiz dil materialı da təsdiq edir.

Azərbaycanda hər tərəfi bürüyən türk coşğunluğunu görmək əvəzinə, Atropatena ərazisində yaşayan əhalinin dilinin Əhəmənilər dövründən iranlılaşdırılmış olduğunu iddia edənlər də vardır [Azərbaycan tarixi: 1998, s.259-271]. Bu məqamda Ə.S.Sumbatzadə həqiqətə sadıq qalaraq, Atropatena dövrü Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibi və dili haqqında araşdırmaların çətinliyini qeyd etsə də, Parfiya asılılığı dövründə yerli əhalinin dilinin iranlılaşdırılmadığını xüsusi nəzərə çarpdırır: “Atropatena əhalisinin dilinin xarakteri və mənsubiyyəti barədə suala cavab vermək olduqca çətinidir. Heç bir şübhə yoxdur ki, İran Parfiya dövlətindən asılı vəziyyətə salınmış Atropate-

nada da ölkə əhalisinin tərkibinin və dilinin iranlılaşma prosesinə qarşı yenidən güc toplaması qaçılmaz olmuşdur. Lakin tayfa qruplarının və kiçik xalqların etnik müxtəlifliyinin təsviri Parfiya hakimiyyəti dövründə Atropatena əhalisinin tərkibinin və dilinin iranlılaşdırıldığını düşünməyə əsas vermir” [Dəmirçizadə: 1947, s.47]. Müəllif bunu da əlavə etmişdir ki, parfiyalılar yalnız hakimlərin təyinatı ilə məşğul olmuş və Atropatena ərazisinə irandilli əhali köçürməmişlər. Ə.S.Sumbatzadə çox mühüm bir məsələyə də toxunaraq yazır: “Beləliklə, təbii coğrafi faktor – Araz çayı o uzaq dövrdə də bu çaydan cənubda olduğu kimi, şimalda da yaşayan Azərbaycan əhalisinin etnik yekcinsliyini poza bilməmişdir...” [Сумбатзаде: 1990, s.47]. Bu cəhət zəruri bir faktor olmaqla e.ə. IV əsrdən başlayaraq Atropatena və Albaniya əhalisinin dilinin xalq dili şəklində ümumiləşməsi prosesinin sürətlənməsi üçün zəruri şərtlərdən olmuşdur. Bir sıra tarixçilər yerli əhalinin iranlılaşdırılmasını o qədər asan bir proses kimi təsəvvür etmiş və yazmışlar ki, müəllif bunu da əlavə etməli olmuşdur ki, hətta güclü Sasanilər imperiyası dövründə də yerli dilləri iranlılaşdırmaq mümkün olmamışdır [Сумбатзаде: 1990, s.58].

Əvvəlki eranın başa çatdığı, yeni eranın başladığı dövrdə “xalqların böyük köçü”nə səbəb olan hunların Qərbə hərəkəti şimalı-cənublu Azərbaycanın birdəfəlik Yer kürəsində türk yurdu, türk vətəni kimi bərqərar olmasına zəmin yaratmışdır. Başqa sözlə, o ərazilərdə ki türk tayfaları yerləşmişdilər, qohum tayfalar gələndə onlar yerlərini dəyişməli olmamış, yalnız yeni gələnlərlə sıxlaşmış, zənginləşmişlər. İran və qafqazdillilər bu ərazilərdə geniş yayıla bilməmişlər.

Türk tayfalarının hun ittifaqı Azərbaycanın şimalı ilə cənubu arasında əlaqələri daha da sıxlaşdırdı: Əvvəllər *Adərbayqan* (Atropatena) ölkə adı cənubi, *Albaniya* isə Şimali Azərbaycana şamil edilirdi. Artıq “... erkən orta əsrlərdə Şimali Azərbaycanın da ərazisi *Adərbayqan* (*Aturpatakan*) anlayışı altında birləşdirilirdi” [Azərbaycan tarixi: 1994, s.36, 215]. Ərazi birliyi, etnik birlik, dil birliyi, ictimai-siyasi və iqtisadi həyat birliyi xalqın və xalq dilinin təşəkkülü üçün əsas olmuşdur.

Təbii ki, oxucunu bir məsələ daha çox düşündürür: Azərbaycan ərazisində qədimdən bəri *lullular*, *kutilər*, *turukkilər*, *kaslar*, *kaspilər*, *mağlar* (*mannalılar*, *madaylar*), *albanlar*, *qarqarlar*, e.ə.VIII-VII əsrlərdə geri qayıdan *kimmerlər*, *skiflər*, *saklar*, hun dövründə *savarlar*, *peçeneqlər*, *qıpçaqlar*, bir qədər sonra *xəzərlər* və s. saysız türk tayfaları əsasında oğuz qrupu türk dillərinə daxil olan ümumxalq Azərbaycan dili necə formalaşdı, necə təşəkkül tapdı? Bu qədər tayfa içərisində koyne nədən ibarət olmuşdur?

Əvvələn, hazırkı dövrdə Azərbaycan dilinin cənub, qərb və şimal-şərq ləhcələrinə ayrılması tayfa dillərinə deyil, məhəlli prinsiplərə əsaslansa da [Əzizov: 1999, s.282-295], bu bölgü tayfa dil əlamətlərini də mühafizə edir. Azərbaycan dilinin keçid şivələri ilə yanaşı, rəngarəng və bir-birindən kifayət qədər fərqlənən şivələri də vardır. Kərkükdən Dərbəndə qədər geniş ərazilərdə məskunlaşmış 50 milyonluq Azərbaycan türklərini tam təsəvvür etmək lazımdır. Bunlar göstərir ki, müxtəlif tayfa dilləri izsiz yox olmamışdır. İndi tarixi dialektologiyanın əsas vəzifəsi məhz qədim

Azərbaycan ərazilərindəki tayfa dillərinin mümkün abidələr, dil materialları əsasında dialekt faktlarını həmin faktların bir vaxtkı daşıyıcıları olan tayfa dillərinə doğru tədqiq edib öyrənməkdir. Nəzərə alınmalı başqa çox mühüm bir məsələ də Azərbaycan dilinin gəlmə türk tayfa dilləri əsasında deyil, qədim aborijen türklərin dili əsasında təşəkkülüdür. Bu məqamda həm də nəzərə alınmalıdır ki, əvvələn, Azərbaycana gələn türk tayfaları mühafizə olunmuş faktlardan görüldüyü üzrə, vaxtilə bu ərazilərdən getmiş qohum tayfalardan ibarət olmuşdur, digər tərəfdən, hətta az-çox fərqli xüsusiyyətləri ilə seçilən tayfalar gəlmişsə belə, onlar da yerli tayfalarla asanlıqla çarpazlaşa bilmişlər. Hər iki halda yerli tayfa dilləri üstünlüyü saxlamışdır. Belə bir cəhəti də qeyd etməliyik ki, bu gün türk dillərini dil deyil, ləhcə adlandıranlar bu dillərin bir-birinə çox yaxın olduğunu əsas götürürlər. Miladdan əvvəlki minilliyin sonlarında isə türk dilləri artıq çoxdan şərq və qərb qollarına ayrılmış olsa da, onların arasındakı leksik, fonetik və qrammatik fərq bugünkündən müqayisə edilməz dərəcədə az olmuşdur.

Bütün bunlarla yanaşı, hansısa daha köklü bir tayfa dilinin üstünlüyü olmamış deyildir və tədqiqatçıların araşdırmaları ona yönəlmişdir ki, daim ümumxalq Azərbaycan dili oğuz qrupu dillərindən hesab olunur. Fakt belədir ki, dilçilər oğuz və qıpçaq tayfa dilləri üzərində daha möhkəm dayanmışlar. Ə.Dəmirçizadə Azərbaycan dilində “oğuz və qıpçaq lisani ünsürləri”nin tədqiqi ilə məşğul olmuşdur [Dəmirçizadə: 1947, s. 3-14]. Əgər Azərbaycan dili oğuz və qıpçaq tayfa dilləri əsasında təşəkkül tapmışsa, onda “lisani ünsürlər” nə deməkdir? “Lisani ünsür” dilin mahiyyətini əhatə etmir, onun üzəndə olan çox nazik qatlarına işarə edir: deməli, bu dil kök etibarilə başqadır, lakin onun tərkibində oğuz və qıpçaq tayfa dillərinə məxsus ünsürlər qabarıqdır. Bizcə, professor düz düşünüb – bu dil mahiyyət etibarilə türk dilidir, lakin onun ümumi fonunda oğuz və qıpçaq tayfa dillərinə məxsus çalarlar daha aydın seçilir. Belə olduqda burada iki variant görünür: ya oğuzlar çox qədim (hun dövrü yox, daha qədim) dövrün tayfalarıdır, yaxud da qədim (e.ə.III-II minilliklərin) türk dilinə oğuz və sonralar müəyyən dərəcədə qıpçaq elementləri çöküb. Bizim fikrimizcə, oğuzların özləri Ön Asiyanın ən qədim tayfalarındandır və onların bir sıra bölümləri Ön Asiyadan ayrılaraq haraları dolansa da, sonralar yenə Ön Asiya yurdlarına qayıtmışlar.

Oğuzların Ön Asiyanın çox qədim tayfaları olduğuna tarix kitablarında aydın işarələr də vardır. E.ə.III minillikdə Ön Asiyadan ayrılıb Mərkəzi Asiyaya hərəkət edən toxarların bir bölümü türkdilli oğuzlar hesab olunur (T.Qamkrelidze, V.İvanov): “Eyni zamanda tükər/toxar adı qədim oğuz etnik bölümlərini də bildirirdi. Adı çəkilən tədqiqatçılar toxarlara şamil edilmiş türk mənşəli *tukri* adını Diyala çayının yuxarı axarında yerləşdirilən *Tukriş* ölkə adı ilə eyniləşdirirdilər. Buna oxşar *Tikriş* şəhər adı Mannanın ərazisində də yad edilmişdir. E.ə.III minilliyin sonunda Tukrişdə *Arisen* adlı hökmdar hakimiyyətdə olmuşdur. Türk dilləri baxımından *Arisen* “cəsur adam”, yaxud “nəcib adam” mənasını verir” [Azərbaycan tarixi: 1994, s.81-82].

Diqqətlə araşdırmalar apardıqda hadisələr məntiqi şəkildə əlaqələninir. Ə.Dəmirçizadə Azərbaycan dilinin mahiyyətində nə ayrıca oğuz, nə də qıpçaq görür, ümumiləş-

miş şəkildə “türk” görür. *Türk* sözü e.ə. III minillikdən özünü göstərməkdədir, “*Türkər*” sözü şübhəlidir, “*Turukki*” sözü var. Bütün türk xalqları arasında yeganə Azərbaycan dili bizim zəmanəmizə qədər “türk dili” adını qoruyub saxlayıb. Oğuzlar Mərkəzi Asiyaya buradan yayılıb. Gələnlər yenə bura gəlib. Adları *aşquzay*, *işquzay* şəklində, *skuz*, *skif*, *skolot* şəkillərində tələffüz edilən türk tayfalarının oğuzlar olduğu artıq tədqiqatçılar tərəfindən üzə çıxarılmışdır. Z.Həsənov Azərbaycanda çarlıq yaratmış skifləri ətraflı tədqiq edərək yazmışdır: “Skif etnonimi “oğuz” şəklində etimologiyalaşdırıla bilər” [Гасанов: 2002, c.54]. Ətraflı və səmərəli tədqiqatdan belə bir qənaətə gələn müəllif yenə yazır: “Qeyd edək ki, *quz-oğuz* etnik anlayışını indi türk dillərinin oğuz qrupuna daxil olan türklərin əcdadı təsəvvürü ilə qəti şəkildə eyniləşdirmək olmaz. Qədim dövrün quzları-oğuzları (Herodot və Rəşid-əd Dinin təsvir etdikləri) bərabər şəkildə bütün müasir türklərin əcdadı olmuşlar. Tarixi məlumatlara əsasən, Oğuz xanın tayfa ittifaqının tərkibində qıpçaqlar, karluklar, uyğurlar və başqa türk etnosları birləşmişdi” [Гасанов: 2002, c.117]. V.V.Bartold qeyd edir ki, geniş Qıpçaq çölü X əsrdə Quz çölü adlanırdı [Бартольд: 1998, c.87].

N.A.Baskakov göstərir ki, M.Kaşğari daim öz lüğətində qıpçaqlarla oğuzları yaxınlaşdırmış, onları uyğurlara qarşı qoymuşdur. Məsələn, M.Kaşğarinin qeydlərindən aydın olur ki, oğuz və qıpçaqlarda söz başında “y” səsi uyğurlarda düşür: *yılığ suv* (oğuz, qıpçaq) - *ılığ suğ* (uyğur). Oğuz və qıpçaqlarda “m” səsi uyğurlarda “b” səsinə keçir: *men berdim* (oğuz, qıpçaq) - *ben berdim* (uyğur) və s. Müəllif fikrini ümumiləşdirərək yazır: “Mahmud Kaşğarinin oğuz və qıpçaq dillərini uyğur dili ilə qarşılaşdırması göstərir ki, keçmiş dövrlərdə, məhz Hun dövründə bu dillər (oğuz və qıpçaq dilləri - Q.K.) hələ diferensiasiyaya uğramamışdı və vahid oğuz-karluk-qıpçaq ünsiyyətini təşkil etmişdir ki, o da sonralar bir tərəfdən, karluk (uyğur), digər tərəfdən, oğuz-qıpçaq dillərinə parçalanmış, sonrakılar isə oğuz və qıpçaq dilləri kimi ikiləşmişdir” [Azərbaycan tarixi: 1994, s.156-157].

Beləliklə, türk tayfaları zaman keçdikcə qaynayıb-qarıxmış, Azərbaycan xalqının, müasir Azərbaycan dilinin təşəkkülünə gətirib çıxarmışdır: bir sıra şivə fərqlərinə baxmayaraq, erkən orta əsrlərdə Azərbaycanda yerli və gəlmə türk etnoslarının vahid xalq kimi birləşməsi prosesi başa çatmışdır.

Ümumxalq Azərbaycan dilinin təşəkkülü ilə Qədim Azərbaycan dili mərhələsi sona yetir və y e n i A z ə r b a y c a n d i l i mərhələsi başlayır. Biz bu sonrakı mərhələni iki dövrə ayırırıq:

1.Azərbaycan dilinin ümumxalq dili əsasında təşəkkülü və inkişafı dövrü (V-XV əsrlər);

2.Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü və inkişafı dövrü (XVİXXI əsrlər).

Birinci dövrün özü də iki mərhələyə ayrılır: a) ədəbi dilin təşəkkül dövrü (VI-XII əsrlər); b) ədəbi dilin inkişaf dövrü (XIII-XV əsrlər).

Birinci dövrün birinci mərhələsi də: şifahi ədəbi dilin təşəkkülü (VI-VIII əsrlər) və yazılı ədəbi dilin təşəkkülü (IX-XII əsrlər) mərhələlərinə ayrılır.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Аджи Мурад. Европа, тюрки, Великая Степь. Москва, Мысль, 1998.
- 2.Ahmed Zeki Velidi Toğan. Ümumi türk tarihine giriş, c 1, Istanbul, 1946.
- 3.Алиев Кемал. Античные источники по истории Азербайджана. Баку, “Элм”, 1987, 37.
- 4.Azərbaycan tarixi. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1994.
- 5.Azərbaycan tarixi. EA-nın nəşri, I cild, “Elm”, 1998.
- 6.Бартольд В.В. Тюрки. Алма-Аты, 1998.
- 7.Баскаков Н.А. Введение в изучении тюркских языков. Москва, 1969.
- 8.Bunyatov Z. Азербайджан в VII-IX вв., Баку, 1965.
- 9.Cəfərov N. Azərbaycanşünaslığa giriş. Bakı, AzAtaM, 2002.
- 10.Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilindəki oğuz-qıpçaq lisanə ünsürləri. Azərbaycan SSR EA Dilçilik institutunun əsərləri, 1-ci cild, 1947, s.3-14.
- 11.Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. 1, Bakı, “Maarif”, 1979.
- 12.Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1999.
- 13.Известия древних писателей... т. I. Пер. В.В.Латышева. СПб., 1893, с. 185-186.
- 14.Kazımov Q. Azərbaycan tarixi - 1. “Təzadlar” qəzeti, iyul-avqust 2001, № 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30. Qədim Azərbaycan dili dövrü. – “İki sahil”, 2 fevral 2002, 5 fevral 2002, 6 fevral 2002; Ədəbi dilimizin təşəkkül yolu. “Paritet” qəzeti, 14-16 iyun 2003, № 65 (516) və s.
- 15.Kazımov Q. Qurbani və poetikası. API nəşri, Bakı, 1996.
- 16.Kazımov Q. Sənət düşüncələri. Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, B., 1997.
- 17.Гасанов Заур. Царские скифы. “Liberty”, New York, 2002.
- 18.Mahmud İsmayıl. Azərbaycan tarixi. “Azərbaycan ensiklopediyası” nəşriyyat-poliqrafiya birliyi, Bakı, 1997.
19. Мамедов Т.М.Кавказская Албания. “Маариф”, Баку,1993.
- 20.Мерперт. Н.Я. Древнейшие болгарские племена в Причерноморье. В кн.: Очерки истории СССР, III-IX вв., Москва, 1958
- 21.Rəfik Özdək. Türkün qızıl kitabı. Bakı, 1992.
- 22.Сумбатзаде А.С.Азербайджанцы - этногенез и формирование народа. Баку, “Элм”, 1990.
- 23.Voroşil Q. Qafqaz Albaniyası. Bakı, “Öyrətmən”, 1993.

Gazanfar KAZIMOV

**FORMATION OF THE AZERBAIJANI PEOPLE AND LANGUAGE
IN THE EARLY MIDDLE AGES**

SUMMARY

Some historians and linguists argue that, until the 13th century, there were no Turks in Azerbaijan, or they were very few. Therefore, the Azerbaijani Turkic people and the common Azerbaijani language of Turkic origin emerged in the 11th century, after the Seljuks came to Azerbaijan.

Prof. G. Kazimov illustrates with striking evidence that the territory of Azerbaijan has been a Turkic land since ancient times. The Kuti, Lul-ly, Albans, Huns, Turukkies, Gargars, Uti, Bulgars, Dondars, Pechenegs, Kangars, Shiraks, and Savars were Turkic tribes who resided on both sides of Azerbaijani land from the 3rd millennium BC and even earlier.

The Azerbaijani people and the common Azerbaijani language did not derive from the speech of newcomers, but they emerged through the consolidation of aboriginal languages. The Cimmerian, Sak, and Scythian tribes returned to their ancestral homeland in the 6th-7th centuries BC, then the Huns, Kipchaks, Khazars, and other tribes in the 1st-4th centuries, and even later, merely strengthened and assisted the natives.

The northern and southern parts of Azerbaijan united during the dynasty created by Alexander, in the Parthian and Sasanian periods, during the Caliphate; The Azerbaijani people and the common Azerbaijani language formed in the 3rd-5th centuries based on economic life, territorial, cultural and spiritual unity.

Keywords: *common, national, Turkic tribes, aboriginal tribes, language development, centralization*

Газанфар КЯЗИМОВ

**СТАНОВЛЕНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА И ОБЩЕНАРОДНОГО
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА В РАННЕМ СРЕДНЕВЕКОВЬЕ**

РЕЗЮМЕ

По мнению некоторых историков и лингвистов, до XI века в Азербайджане тюрков вообще не было, или они были очень малочисленными. И поэтому азербайджанский тюркский народ и общенародный азербайджанский язык тюркского происхождения сформировались после XI века – после прибытия сельджуков в Азербайджан.

Проф. Г.Казимов на основе достоверных фактов показывает, что территории Азербайджана с древнейших времен были тюркскими землями. Известные с III тысячелетия до нашей эры и еще с более древнейших времен, а также зарегистрированные после племена – такие как кутии, луллы, албаны, су, гунны, турукки, гаргары, утии, чол, болгары, дондары, печенеги, кангары, шираки, савары, имели тюркское происхождение, по большинству жили на обеих территориях Азербайджана. Азербайджанский народ и общенародный азербайджанский язык сформировались на основе языка не пришлых племен, а этих аборигенных тюркских племен. Вернувшиеся на азербайджанские территории в VIII-VII веках до нашей эры киммерейцы, скифы, саки, пришедшие сюда в I-IV веках и позже гунны, кыпчаки, хазары и др. только пополнили аборигенные тюркские племена. Во времена династии Искендера, Парфии и сасанидов, Хилафата север и юг Азербайджана были преимущественно едиными, и на основе экономического, территориального и культурно-духовного единства в III-V веках сформировались азербайджанский народ и общенародный азербайджанский язык.

Ключевые слова: *общенародный язык, национальный язык, тюркские племена, аборигенные племена, развитие языка, централизация*